

תרומתו הלקסיקוגרפית של אליעזר בן-יהודה

יצחק ברזילי

פתיחה

אין ספק, עושה חדשות היה בן-יהודה בשדה הלשון העברית, גם מבחינה דיכובה וגם מבחינת מחקרה והרחבת גבולותיה, אולם אין להגזים בכך ולהשכיח את תרומותיהם של אחרים. הדמות שנמייחדה לו על ידי רבים, כאילו הוא בלבדו נטל עליו את נטל תחיית העברית החדשה ואין לאחרים עמו, וכאילו בכוחות עצמו הוא גם פיענח נסתרותיה וגם עשה מטבע עובר לסוחר, אינה אלא דמותם של בעלי אגדה וקמחי עבודת גבורים.

עברית כלשון דיבור

לא זה בלבד שהעברית לא מתה מעולם כלשון הכתב והספר, אלא היא אף המשיכה להתקיים — קיום צנוע אמנם — כלשון דיבור. המגע בין יהודי ארצות שונות, שקיים היה בכל הדורות ושגבר בעיקר בתקופת גירויים ורדיפות, הוא שהזיקם להשתמש בה. והנה כמה אסמכתות. בהקדמתו לתרגום ספרי ר"י אבן חיוג' בשביל חכמי פרוכנס מסביר ר' משה ג'יקאטילה (המאה ה-11), שיהודי ספרד כותבים את ספריהם בערבית מפני שהיא לשון מדוברת ו, גלויה ומפורשת לכל, ואילו העברית ענייה, „עלומה וסתומה.“ בניגוד לכך, „אנשי צרפת היושבים בגבול בני עשו, אין רובם מכיר בלשון ערבי, והרבה מחברים בלשון הקדש, ורגילים לדבר בה.“¹ הקדל לשוני זה בין היהודים שבארצות האיסלם והנצרות הוכר עוד יותר על ידי שלמה פרחון מארגון. בהקדמה למחברת הערוך שלו, שחיבר ב-1161 בסלרנו שבדרום איטליה, הוא מבקש מקוראיו שלא ידינוהו במידת הדין אם יגלו בחיבורו אי-אלה שגיאות:

כי לא נהגו בני מקומנו לדבר בלשון הקדש כל כך. מפני שכל המקומות של ארץ ישמעאל לשון אחד יש להן וכל האכסנאין הבאים אליהן יכירו את לשונם. לפיכך לא הוצרכו להשתמש בלשון הקדש להיות רגילין בו. אבל כל ארץ אדום משונים לשונותיהם זו מזו וכשיבואו אכסנאין אליהם לא יכירו דבריהם הוצרכו לדבר להם בלשון הקדש. לפיכך הם רגילים בו יותר.²

הנני משער שעברית היתה לשון דיבורו העיקרית של הרא"ש האשכנזי כשהוא התיישב בראשית המאה ה-12 בין יהודי ספרד, והיא היתה גם לשון ההוראה בישיבתו בטולידו, אליה נהרו תלמידים מארצות שונות. אף עובדיה מברטינורו, מפרש המשנה, השתמש בעברית בדרשותיו שהיה דורש לפני הציבור היהודי בירושלים בשנות השמונים של המאה ה-11. באיזו לשון אחרת יכול היה לדבר יהודי איטלקי לציבור יהודי שהיו בו יהודים מעדן, מצרים וסוריה, ספרד, איטליה ואשכנז?³ עברית היתה גם לשונו של אותו אדם מופלא, דוד הראובני, שהופיע בשנות העשרים של המאה ה-16 בין יהודי איטליה ואחר-כך המשיך לפעול בין אנוסי ליסבון.⁴ לאותה לשון נוקק גם הרב והמקובל הידוע, ר' ישעיה הלוי הורוויץ, בעל שני לוחות הברית, כשהוא עבר, כמאה שנה אחר כך, את חלב כדרכו לארץ (1620). יהודי המקום, הוא מספר, היו „משכימים ומעריבים לפתחי, וכל לשונם לשון הקדש. ובכל עת שדרשתי שם דרשתי בלשון הקדש באר ה'טב.“⁵ כעשר שנים אחרי זה אנו שומעים דברים דומים בנוגע ללשונו של יש"ר מקנדיאה. דני אחד בשם סואניניגוס, תלמידו של חוקר העברית הידוע יוהן בוקסטורף, כותב לרבו, שבפרנקפורט ענ"מ הוא פגש את המלומד היהודי הנודע, יוסף שלמה דלמדיגו, ואיזה רושם חזק הוא עשה עליו בידיעתו של לשונות רבות. אתו הוא דיבר לטינית ואילו עם אחיו לדת

— עברית.⁶ יש מקום לשער שהשימוש בעברית נעשה נפוץ ותכוף בעיקר בין היהודים שבארצות הבלקן ובמזרח ים התיכון במשך המאה ה-16 וה-17, כשגברה הפזורה של יהדות ספרד ופורטוגל באיזור זה והמגע בינה ויהדות אשכנז נעשה יותר קרוב. ימי שבתי צבי הגבירו ללא ספק עוד יותר מגעים אלה ואתם את השימוש בלשון העברית.⁷ העברית היתה גם מדוברת הרבה יותר מהמשוער במשך המאה ה-18, כאשר יהודים ממזרח אירופה החלו זורמים מערבה לעבר היישובים היהודיים החדשים שבהולנד, גרמניה, צרפת ואנגליה.⁸ אין ספק, ניתן להרבות בדוגמאות מסוג זה. בן יהודה בעצמו מספר שבהיותו באלג'יר לשם התרפאות, בראשית שנות השמונים של המאה שעברה, הוא דיבר אך עברית עם חכמי המקום ולשונם היתה שוטפת וטבעית. גם אחר כך, כשהגיע לירושלים, הוא עשה את עיסקתו המסחרית הראשונה, החלפת מטבעות צרפתיות בתורכיות, בעברית. ובחג הסוכות בירושלים, כשבאו יהודים ספרדים לבקר את ישראל דוב פרומקין, עורך ה**הצלת**, התנהלה השיחה ביניהם בעברית.⁹ מעניינת וסעד נוסף לענייננו היא גם עדותו של נ. סוקולוב (1859-1936) המספר ש, "העברית הראשונה ששמעתי בילדותי ושעשתה עלי רושם לא ימחה, היה הדיבור העברי של האדמו"ר רבי שמואל אבא ז"ל מזיכלין שהיה מדבר בשבתות רק בלח"ק."¹⁰ הוא כותב גם ש, "לפי חקירותי באיטליה היה שר"ל מדבר עברית עם תלמידיו." הוא הכיר אחדים מתלמידי ביהמ"ד לרבנים שבפדובה והם דיברו עברית רהוטה.¹¹ העברית היתה גם שגורה בפי רש"י פין מוילנה, וכן, "צווייפל הצטיין בשפתו אפילו בדיבור, הייתי רגיל לדבר עמו עברית בכל זמן הפגשי עמו והשתוממתי על כשרונו."¹²

כל זה בוודאי נכון ומהימן הוא. בכל זאת שונה היה דיבורו של בן-יהודה מזה של קודמיו. ולא רק משום שהיה מתמיד ועקשני יותר אלא משום שאידיאלוגי היה ביסודו, חלק מתכנית רבתית של תחיית עם ישראל ותרבותו בארץ אבותיו. הוא קשר דיבורו זה בחלוט על מדינה יהודית ובתכנית להבראתה הכלכלית והתרבותית של האומה.

מקומו של בן-יהודה בתחיית הדיבור העברי

מה היתה מידת ההשפעה למעשה שיצאה מדיבורו של בן-יהודה ובני ביתו על היישוב והאם באמת אפשר לראות בו משום ראשית תחייתה של הלשון בארץ — שאלה שנויה במחלוקת היא. יש מגזימים לכאן ולכאן. מתקבל על הדעת שהצדק עם הספקנים המפוכחים הטוענים שאין תקומתה של לשון בפי עם יכולה להיות פרי מעשי יחיד, אף אם היא מסור ומוכשר ביותר. תיריה מזו, בן-יהודה בעצמו הודה שבשנים הראשונות לְשִׁבְתוֹ בארץ הוא הצליח לשכנע אך משפחות אחדות שתנהגנה את הדיבור העברי בבתיהן הלכה למעשה.¹³ בסוף המאה גדל אמנם מספר דוברי העברית, אולם לא בממדים גדולים. „בעירנו (כתב אז וכוונתו לירושלים) יש עתה כעשרים נשים ועלמות מדברות עברית." מספר דוברי העברית ביפו, או „לפחות היודעות לדבר עברית," הוא כשלושים, ו, „בכל המושבות יחד יש בלי ספק לפחות כמאה וחמישים נשים ועלמות יודעות לדבר עברית, ובתוכן גם מדברות עברית תמיד"¹⁴ — מספרים לא מרשימים כלל וכלל. צדק כנראה פרופסור שמואל אייזנשטדט שקבע יחס ישר בין כיבושי העברית בארץ לבין יציאתם של בני העדות השונות שביישוב מקיומם העדתי הסגור והתקרובם זה לזה בעקב ההתפתחויות הכלכליות שפקדו את היישוב בסוף המאה הי"ט ובקצב גובר והולך בימי העלייה השנייה שמלפני מלחמת העולם הראשונה.¹⁵ גורם מכריע אחר היה בלי ספק החינוך: הכנסת העברית כלשון ההוראה בבתי הספר בארץ.¹⁶ אמנם בן-יהודה הוא שייסד את הבית העברי הראשון בארץ ודיבר לבנו בכורו, איתמר, אך עברית. הוא היה גם הראשון שהנהיג את ההוראה של עברית בעברית בבית הספר של כ"ח שלימד בו במשך זמן קצר. אולם ספק הוא אם היה לפעולות אלה יותר מאשר ערך סמלי בלבד ואם היו נלוות בתוצאות של ממש לולא התנאים

החדשים שנוצרו עם העלייה השנייה ושהביאו לקשרים בינעדתיים יותר הדוקים ביישוב של אז. חשוב הרבה יותר מכל המעשים „הדרמטיים” של בן יהודה לטובת העברית הוא מפעלו הלקסיקוגרפי הגדול, **מלון הלשון העברית הישנה והחדשה**, שהוצאתו המלאה ב-16 כרכים נמשכה יובל שנים (1908-1958) ולא הגיעה לכלל סיום אלא שנים רבות אחרי מותו. אף על פי שבמפעל זה גילה בן-יהודה את שליטתו הרבה במקורות ספרותו מכל הדורות ואת ידיעתו המובהקת בכמה וכמה מלשונות שם, הערבית בעיקר, עדיין בגדר של שאלה הוא אם המילונות היתה באמת בחזקת ייעודו הטבעי בחיים או שאך יד המקרה היתה בעיסוקו זה. מלכתחילה בוודאי שלא נתכוון להיות חוקר הלשון העברית. הפוזיטיביזם האירופי, שמשנות ה-50 וה-60 של המאה הקודמת החל לחדור להשכלה הרוסית והעברית כאחת ואף השפיע על בן-יהודה, לא התייחס בכבוד רב לענייני פילולוגיה.¹⁷ בראשית דרכו לפחות היתה כוונתו של בן-יהודה מצומצמת ומעשית, והיא, לתת בידי הקהל העברי מילון שימושי שיקל על המשא-ומתן בעברית כבלשון חיה. אפילו בשלב יותר מאוחר, כשהמחקר חרג מגבולות המטרה המעשית והפך תכלית לעצמו, ספק הוא אם היה זה אידאל האמת לשמה שזירבן אותו, אלא הצורך וההכרח להגיע לידיעה מדויקת ושלימה של מונחים ומושגים, השאיפה להתגבר פעם ולתמיד על „הדמדומיות הפרזיולוגית” ששלטת היתה, כפי ביטוי של נ. סוקולוב, בספרות העברית, ולהגיע לידי ניסוח מדויק, מהוקצע וחי.¹⁸

אף מבחינה סובייקטיבית — לא איש מחקר מתבודד באוהלה של תורה ומנותק מהחיים והמונם היה בן יהודה. בתוך-תוכן של בעיות השעה חי תמיד, ובמשך כל ימיו התאבקו בו שתי המגמות המנוגדות, העתונאית והמחקרית. ואכן, היתה זו בלא ספק מעורבותו בענייני השעה שגרמה לכך שמפעלו הלקסיקוגרפי לא הושלם. הוא ממש שילם בחיי עולם בעד חיי שעה. הוא הספיק כנראה לאסוף את החומר לכל המילון, אולם בחייו זכה לראות בדפוס רק את חמשת הכרכים הראשונים. אף הכרכים ו', ז' וחלק מח', משלו הם בשלימותם. אולם מאכן ואילך, החומר שהשאר הצריך סידור, עריכה והשלמה. בחלק מכרך ח' ובט' נעשתה עבודה זו על ידי פרופסור ב. צ. סגל ז"ל ובעזרת יעקב כנעני, ואילו ביתר הכרכים היא בוצעה, בממדים הרבה יותר גדולים כנראה, על ידי פרופסור טור-סיני ז"ל ויבלח"א עוזריו מאיר מדן, ד. יאיר דוב ירדן.¹⁹ למרות זה, מן הדין הוא שמפעל המילון יזקף כולו לחשבונו של בן-יהודה, כי אף החלקים שהושלמו על ידי העורכים ועוזריהם, במסגרת תכניתו היו וברוחו ובשיטתו נעשו, ועל יסוד החומר שצבר.

אם נעלה על דעתנו שהמילון מכיל קרוב לשמונת אלפים עמודים ובכל עמוד כשש מאות מילים, הרי שמספר המילים בו מסתכם בקרוב לחמישה מיליון — מפעל עצום ויחיד במינו מבחינה כמותית בלבד. אולם המילון הוא הישג רבי-משקל גם מבחינה איכותית. אכן, נקחדת-מיפנה הוא בפילולוגיה העברית.

מקדימיו

כמובן, לא ראשון היה בן-יהודה בשדה המילונות העברית. אפילו במסגרת הזמן החדש בלבד היו רבים שהקדימוהו. מראשית המאה ה-17 הוא מילונו הברור והמדויק של יוהן בוקסטורף — העברית והארמית של המקרא בתרגום לטיני. בעיקר נתרבו המילונים במשך המאה ה-19. מראשית המאה הוא **אוצר השרשים** של יהודה בן-זאב (1807), שהכיל לא רק מילון עברי-גרמני אלא גם גרמני-עברי ושכגללו הוכרח המחבר נגד רצונו לצאת מגיירה של לשון המקרא הטהורה ולהיזקק גם לעברית המאוחרת.²⁰ בהוצאתו החמישית על ידי משה שולובום, שהוסיף עליו „אוצר המלים הכללי הכולל שרשי הלשון העברית החדשה” (לכוב, תר"מ), מבשר כבר מילון זה את התקופה הלאומית על מגמתה להרחיב את אוצר הלשון ולהחיותה בדיבור.²¹

למחצית הראשונה של המאה ה-19 שייך מפעלו הפילולוגי הגדול של גזניוס שמוקדש היה לעברית ולארמית של המקרא תוך הבלטת קשריהן עם הערבית והסורית. בשנות ה-50 של אותה מאה הופיעו גם שני כרכי המילון של יוליוס פירסט, שאף הוא עסק בעברית ובארמית של המקרא. פוריות בשדה הלקסיקוגרפיה הפוסט-מקראית בעיקר היו שנות הרבע האחרון של המאה ה-19, כאשר יצא מילונו הגדול (בארבעה כרכים) של יעקב לוי (1876-1889) ומילוניהם של קוהוט ויאסטרוב — כולם מוקדשים לספרות התרגומים, התלמוד והמדרש. מאותה תקופה בערך ומיועדים בעיקר לשימושם של יהודי אירופה המזרחית היו שני המילונים החשובים של יהושע שטיינברג ורש"י פין. הראשון, משפט האורים (1891), עסק בלשון המקרא בלבד, ואילו השני, אוצר לשון המקרא והמשנה, הכיל גם חומר שאוב מהפיוטים, ומספרי גדולי חכמי ישראל האחרונים, "אולם בחיי המחבר יצא רק חלק א' (האותיות א' ו', ורשה תרמ"ד-תרמ"ח), ואילו שלושת החלקים הנותרים נערכו, הושלמו והוצאו על ידי שפ"ר בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה (ורשה, תרע"ב-תרע"ג).

היקף ולאומיות

כשהחל איפוא בן-יהודה במפעלו הלקסיקוגרפי בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה שלנו חרוש היה כבר שדה הלקסיקוגרפיה העברית במידה לא מעטה. בכל זאת רב היה החידוש שבמעשהו ולא מעט מהראשוניות היה בו. מרשים מעל לכל היה היקף המפעל — הנסיון לאסוף תחת קורת-גג אחת את כל אוצר המילים שבלשון העברית, החל מהמקרא וכלה בכתבי הגדול שבמסורתי ההשכלה, י. ל. גורדון. לא פחות חדשנית היתה הפילוסופיה של הלאומיות העברית שהורגשה מאחורי עבודה מקיפה זו. אם מילוניהם של בוקסטורף, גזניוס, פירסט, שטיינברג ואחרים היו מילוני לשון ספרותית בלבד, שכבר אבד עליה כלח ותוץ מבעולם הקדושה לא היתה עוד בחיים, זה של בן-יהודה — מילון לשון-עם, חיה היה. בעצם ההכללה בו של שלבי הלשון המאוחרים שלובה היתה ההנחה, שפותחה אחר-כך על ידי אחד העם, והיא, שפוריה היתה הגלות מבחינה רוחנית והיא המשיכה ביצירת האומה מימי עצמאותה המדינית. רק נתח של הווייתנו ההיסטורית והתרבותית העלה במילוני העברית והארמית המקראיים, אולם כוליות הווייתנו מכל הזמנים והארצות היא שהונחה ליסוד מפעלו של בן יהודה. לא נגזים אם נאמר שעל ידי שילוב העברית של ימי הביניים בעברית העתיקה והעברית של ההשכלה בוו של ימי הביניים, ולבסוף העברית החדשה בוו של ההשכלה הכריזו ב"י לא רק על רציפותה ואחדותה של תרבות ישראל מכל הדורות, אלא גם על חיוניותה וכחות-ההמשך שטמונים היו בה ותחתו לקראת עתידם.

צימצום מטעמי טהרת הלשון

מאידך, נתייחד מילונו בתכונה הפוכה, זו של צימצום אפקים והידוק מסגרות. לטהרנים הוא היה שייך ושאף להחזיר ללשון העברית את רוחה המקראי הקדום על ידי ההרחקה ממנה של היסודות הארמיים והינניים-רומיים שנקלטו בה ולא נתלכשו, לדעתו, בצורות עבריות מקוריות. וכך הוא הרחיק מילים עתיקות ובנות-בית כאספקלריה, בורסקי, גרדי, הדיוט והינומה, יחד עם מילים שנשתחקו ממש מרוב שימוש, כאוכלוסיה, טרקלין, לבלר, סנדלר וסנהדרין. הוא השאיר אמנם נימוס, סודר וסנדל, אבל הרחיק את כלונס, מלפפון, סוליה ועוד. הוא שמר על ספוג, ספסל, ענבל, פגיון וקנס, אבל סילק עמילן, פולמוס, פונדק, פנקס, פרגז, פרוזבול, פרוצוף, קולר, קלמר ועוד. מטעמי, "טהרה" הוא התנגד גם לקליטתן של אותן מילים זרות המשמשות בימינו חלק מאוצר המילים הבינלאומי המשותף לכל הלשונות. כידוע, לא הצליחה מגמה

טהרנית זו. בני דורו ואף בני הדור שלאחריו לא קיבלו את דעתו לא ביחס למילים הזרות שנקלטו בלשון בעבר ולא ביחס לאלה שנקלטו בה בהווה. כמעט כל מה שהוא סילק החזרו ושערים שהוא נעל נפתחו מחדש.

הרחבה: לשון הפיוט, הקבלה והקראות

אולם בדרך כלל גברה בו הנטייה לחידוש ולהרחבה, ואחד הביטויים המובהקים שלה הוא הכללתה של לשון הפיוט במילון. מוצא הנך בו לא רק את הצורות הסגוליות הידועות של פתח פתח, סגל סגל וחולם סגל. כגון אַרְשׁ, דָּאָב, עֶתֶר, עֶלְף ופֶלֶל או מחל, צָחַן, דַּחַס וכו', אלא אף את הרמיזות הטיפוסיות הידועות לשמים וארץ, אדם ואלהים, ישראל והעמים, כמו זְרוּתִים, שְׁעוּלִים, פְּצוּמָה, נְשָׁיָה, כְּנָה, גְלוּמֵי גוֹשׁ ועוד. הוכנסו בו גם צורות לא רגילות כמו הֶדֶד (ע' 1072), הֶבְטָיָה (ע' 1026), צִלּוּחַ במוכּוּן צִלּוּחִית, זִיג ועוד. כְּפָרִיט לעצמה הוא מביא את הפעל בּוּט על צורותיו בעבר, בעתיד ובציווי (ע' 521), וכן הוא מקדיש למעלה מחצי טור לשורש צוג על צורות העבר וההווה שלו (כרך 11, ע' 5413) ולשמות צִיג וצִיגָה הנגזרים ממנו (שם, 5461). לא נעדרו כמוכּוּן מכאן גם הצורות הנגזרות מ„לענה“ (כרך 5, ע' 2714-2715), „מגד“ ומאחרות. על ידי גלגליזיה זו של לשון הפיוט יוצר מילונו של בן־יהודה את הרושם של שפֶּעָה לשונית, אולם בעצם אין זו אלא שפֶּעָה מילולית-צורנית ולא מושגית-מִסְמָנִית. מצויים אמנם כאן זְהַם, זְהַם וְזְהָמָה; יֵל וְזֵלָה וְנִיזְלָה; צָחַן וְצַחְנָה; עֶלּוּ, עֶלְזוֹן וְעֶלְזָה; עֶלְף וְעֶלְפוֹן, עֶלְץ וְעֶלְצוֹן, רַחַשׁ, רַחְשָׁה וְרַחְשׁוֹן ועוד כאלה — אולם נסה נא לתחום תחומים ביניהם ויתברר לך שההבדל ביניהם אינו אפילו זה של נרדפים, אלא של מילים יותר קצרות יותר ארוכות בלבד.

בזמנו של בן־יהודה, כאשר ההשכלה עוד הייתה בבחינת אידיאולוגיה חיה ומשפיעה בקרב חלק ניכר מהציבור היהודי, בוודאי שנחוץ היה עזרוֹח כדי לתת מעמד חוקי לצורות המזורות של הפיוט. מראשיתה התנגדה ההשכלה לפיוט, וסמוכין לכך מצאה לה בדעותיהם של שני גדולי חכמי ישראל מימי הביניים, ברמב"ם מזה ובראב"ע מזה. אם הרמב"ם דחה את הפיוט על חילול ההפסחה הטרוסצנדרטית שמצא בו,²² פסלהו ראב"ע על קשי ענייניו ועָרְפוֹב לשונותיו.²³ משפירסם יצחק שמואל רג'יו באמצע המאה ה-19 את הקול סכל²⁴ נמצאו גם בו דברים בוטים נגד ה„פיוטים פטפוטים“.²⁵ אולם כבר שנים־שלושה דורות לפני כן הושמעו דברים קשים נגד הפיוטים בבית מדרש של ר' יהודה לייב מרגליות,²⁶ מאבות ההשכלה הדתית, ובכתבי יצחק סטנוב מאבות השכלת ברלין.²⁷ אך קרוב לזמנו של בן־יהודה הורגש שינוי בקרב המשכילים בנוגע לפיוט, לפחות מבחינה לשונית. בסופן של שנות החמישים נחמד אליעזר צווייפל בטוהרת המליצה המשכילית והכריז שמעתה ולהבא היא „משתמש בכתרה של לשון שהיא בלולה במקרא, כמשנה ובתלמוד“.²⁸ לא עבר זמן רב, ומשחזר מנדלי בשנות השמונים לכתוב עברית השתמש אף הוא ב„לשון בלולה“ זו. במקרהו של בן־יהודה, בוודאי שפעלו גם גורמים אחרים למשכו לפיוט. כאדם אדיש מבחינה דתית לא היה מוטרד כלל וכלל על ידי ההגשמות האנטרופומורפיות שלו, ואילו בביטוי הצירי והקולני ובשפֶּעָה הלשונית שלו בוודאי שהרגיש מעוז הרוח, מכוחות של התחדשות ודמיון יוצר. ייתכן שדווקא החדשנות הנועות שבפיוט היא שמשכה אותו אליו, שכן הרגיש בה בוודאי משום סימן לבאות, ומשום דרך שאף העברית החדשה תהא מוכרחת ללכת בה כדי להוציא את כל הגנוז בלשון ולדובבה. ואכן, אחרי שנים שלוש דורות של חיים באווירה של הרחבת גבולות וחידושים פתוח לבנו כיום להערכה הרבה יותר חיובית של לשון הפייטנים מאשר דורות רבים לפנינו. „הֶלְצָן“ ו„לְעוּגִים“, „מִחֹז“ ו„מְכוּדָן“, „רֶקֶד“ ו„צִיפָה“ — צלילים אינו עוד כה זר לאזיננו, כי סוף סוף טבענו אף אנו מטבעות כמו להמחזי, להמחיש, גיבוי ולְעֶדְכָן.

מטעמים דומים או קרובים הכניס בן יהודה למילונו גם את עברית הקראות והקבלה. אמנם,

ספרות כיתחית היתה הראשונה ונלחמת ביהדות הרבנית, אולם חריפה היתה בה תחושת הלשון וההישענות הישירה על המקרא. אף העובדה שספרות זו עלתה ברובה בסביבה של שלטון הערבית והושפעה ממנה בוודאי שלשכח היתה בעיני בן־יהודה. ואשר לקבלה, אין זאת אלא שהוא ראה בה, כשם שעתיד היה לראותה גדול חוקרי הקבלה בדורנו, גרשום שלום, משום גילוי כוחות היצירה של הדמיון העממי וראויה משום כך לתשומת־לב מיוחדת. אך יהא הטעם מה שיהא, מופלא הוא בכל זאת שפוזיטיביסט כבן־יהודה, שלבו היה דבק בממשי ובארצי, יהא מקדיש מקום כה נרחב למלים ומושגים השאובים מהספרות המיתית של עמנו. איני יודע מילון עברי אחר שבו יחד מקום כה רב למלאכים ויצורי הדמיון כמו במילונו. קחו לכם איזו שהיא אות מאותיות הא"ב וחזקה עליכם שתמצאו כמנין של מלאכים ששמותיהם מתחילים באות זו.

זיקתו לערבית

אך מעל לכל נתייחד מילונו של בן־יהודה בזיקה העמוקה והתכופה שלו לערבית, הן ביחס לפירוש המקרא והן ביחס לטביעת מטבעות לשון חדשות. בהרצאה על הנושא „מקורות למלא את החסר בלשוננו“, שְהִרְצָה בן־יהודה לפני וועד הלשון העברית בירושלים בתרע"ד, הוא אמר ששתי דרכים פתוחות לפנינו בהרחבת גבולות הלשון: (א) לחפש באוצרות עברנו, (ב) להמציא מלים חדשות. אשר לדרך השנייה, הוא הדגיש שעלינו להישען בעיקר על הערבית. מהארמית לקחנו כל מה שאפשר היה. מהמאובית לא נשאר דבר. רק הערבית לשון חיה היא, שיותר מכל לשון אחרת היא שמרה על אוצר המילים השמי הקדום. בעצם, כל המילים המצויות בה, טען, שלנו הן ויש רק להלבישן צורה עברית.²⁹ כמה שנים אחר כך, כשכתב בניו־יורק את המבוא הגדול שלו למילון, הוא הוסיף:

כל מה שהתעמקתי בחקירת הלשון הערבית כך נפתחו לפני יותר ויותר לרוחה שערי אורה להבנת הלשון העברית. ואוצר המלים של הלשון הערבית נתן לי היכלת למצא הפירוש האמתי של הרבה מלים במקרא שאפילו החדשים נתלבטו בפרושן ולא עלה בידם למצא להם פרוש נכון. אף ג'ית'י במקרא מלים עתיקות עבריות (הדגשה שלו. י. ב.) שלא הדגישו בהן לא קדמוניו ולא החדשים.³⁰

כפי שנראה מיד, שתי הטענות של בן־יהודה בדבר חידושים מרעישים כביכול שגילה בפילולוגיה העברית ובפרשנות המקרא על יסוד השוואה עם הערבית מסופקות הן, וכל תורתו זו עומדת בסימן שאלה. אולם בהקשר זה לא חידושויו הם המעניינים אותנו אלא ההנחה העיונית שעליה הם נשענים, וזו ברורה היא.

האמן האמין בן־יהודה שבקדמת הימים היו כל העמים השמיים שבין הים התיכון ובקעת הַפְּרָת והחידקל ובין המישור האנטולי והים ההודי בבחינת בעלי „שפה אחת ודברים אחדים“, כלומר, שותפים ללשון שמית קדומה אחת. מכיוון שלשונו פסקה להיות לשון דיבור נעלמו ממנה יסודות אלה, אולם הם נשתמרו, כאמור, בערבית. הרי שלא לשאיבה סתם מלשון זרה הטיף בן יהודה אלא לשאיבה מברנו אנו, כביכול, שתעמידנו על יסודות הלשון הקדומים שלנו ותחזיר לעברית את אופק המורח הקדום.

דעות בני הזמן

לא יחיד בדורו היה בן־יהודה ברעיונות אלה. במידה מסוימת תורת רבים היתה זו שחזרו עליה בני־ברית ושאינם בני־ברית. הקשר בין העברית והארמית מזה והערבית והסורית מזה הוא המונח ליסוד מילונייהם של גזניוס, פירסט ויעקב לוי. הקשר בין העברית והערבית הובלט

גם במחקריהם של בני דורו הצעירים של בן־יהודה בארץ, דוד ילין והאחים יהודה.³¹ בעשרות השנים האחרונות של המאה ה-19 ובשנים הראשונות של המאה שלנו קמו לה לתורה זו גם חסידים וגם מתנגדים בקרב סופרי ישראל שבחו"ל. עוד בתרמ"ג כתב יל"ג בהמליץ כי בארץ אבותנו יוכלו

חכמי לב לעשות ולפעול לתחיית השפה ... ע"י מלות לקוחות מפי יושבי הארץ הערביאים, מלות אשר במקורן ושרשן הן משותפות לשתי הלשונות האחיות, עברית וערבית. אפס כי בפי הערביאים הוראתן ושמושן מבוררים ומסוימים ביותר לפי ששפתם חיה בפיהם ולשונם תהלך בארץ ההיא ... ואין ספק שבמלות כאלה המשותפות לשתי הלשונות היו משתמשים אבותינו בזמנם בשעה שהיו מדברים בלה"ק באותם מיני שמוש עצמם שמשמשים בהם הערביאים יושבי הארץ. לפי שבמקומות ההם השנוי והתמורה במנהגים ובמדות הוא דבר יקר ובלתי נפרץ.³²

אולם עשרות בשנים לפני כן טען שד"ל נגד דעה זו:

הלמוד והעסק בלשון הערבי רק מעט מאוד יוכל להועיל והרבה יוכל להזיק להבנת ספרי קדמונינו. כי עם היות שתי הלשונות קרובות זו לזו מאד, מכל מקום שתי האומות רחוקות זו מזו מאד ודרכי מחשבותיהן ודבורן מתחלפים הרבה. מלבד כי שרשי לשון ערבית יש להן הוראות שונות הרבה יותר מלשון הקדש ... ומלבד כי לפעמים השרש הערבי אין לו כלל ההוראה שיש לו בלשון הקדש, או הוראתו בזו הפך הוראתו בזו ... כי העסק בהם (בספרי הערביים. י. ב.) יוכל להפסיד הרגשתנו העברית ...³³

בין המתנגדים לדעה זו בסוף המאה הקודמת היו גם מ. ל. לילינבלום וש. ברנפלד, ויותר מאוחר גם א. מ. ליפשיץ. אולם חסידה הנלהב היה א. ספיר ומטיפה של ההרחבה בכלל היה י. קלזנר.³⁴

אָזוֹר באמונתו זו בדבר המוצא הקדום המשותף של כל לשונות שם, שנשמר בעיקר בערבית, יצא בן יהודה למסע חידושו. אלה לבשו שני פנים, עיוני ומעשי. כתוקרי לשוננו מימי הביניים שאף גם הוא בעזרת הערבית לפענח פרשיות סתומות בספרות המקרא. אולם כאיש מעשה ולאומי קנאי שרתם את מפעלו ליצד המדיני רצה להעזר בערבית כדי לתדש את עברית ההווה ולהעשירה במילים הנצרכות לשימוש יום־יום.

מרחיבים אחרים

בן־יהודה לא היה ראשון המרחיבים והמחדשים בינינו. הקדימוהו מרדכי אהרון גינצבורג (1795-1846), מראשוני המשכילים שבליטה ואחד החשובים שבהם. לפי קלזנר הוא חידש מילים כמו שְׁבָלִיל תוֹחֵחַ, עירוניים, יְמֵי־הַבְּיָנִים, מלחמת מֶגֶן וְתַנְגָּה, חֲצָרָנִים, שוֹלְתָנִי, פְּתָתָה, הַתְּקָרְרוֹת, קוּמוֹת, רְהִיטִים, שְׁעוֹל וְעוֹד.³⁵ בשנות השישים הכניס גם שלום יעקב אברמוביץ כמה מונחים חדשים בתולדות הטבע שלו, וכמה מהם אף התאזרחו בעברית החדשה.³⁶ מחדש גדול, כאמור, היה משה שולובים, אולם רוב חידושו לא נתקבל ונשכח.³⁷ בני דור, זקנים וצעירים מבן־יהודה, שיצאו אף הם לדרכי חידוש והרחבה, היו י. מ. פינס (1843-1913), זאב יעבץ (1847-1924), ד"ר אהרון מאיר מזיא (1858-1930), דוד ילין (1864-1941), יוסף קלזנר (1874-1958), ח. נ. ביאליק (1873-1934) ושאל טשרניחובסקי (1875-1943). אולם בן־יהודה עלה עליהם לא רק במספר חידושו אלא גם בהצלחה שחידושו זכו לה. דניאל פרסקי ייחס לו כאלף חידושים והתאונן על האופי „הקבלני“ שבו נעשו רבים מהם.³⁸ במספר ריאלי יותר נקט

ראובן סיון שהעמידם על 39.220³⁹ חשוב אולי ממספר החידושים היה טיבם. רובם בני אופי מעשי וממשי היו ובאו למלא צרכי ביטוי חיוניים. הם נקלטו בלשון בדיבור ובכתב, ולא נודע אפילו כי באו אל קרבן.

חידושי לשון ופרשנות המקרא לאור הערבית

בהקשר זה מן הראוי לציין שמבחינת השפעת הערבית על חידושים אלה, לא היתה זו כה חריפה כשם שאפשר היה לצפות על יסוד הדעות שהשמיע. מספר חידושי היונקים במישרין מן הערבית קטן הוא יחסית ואינו עובר את הגבול של עשרים אחוז, לכל היותר. קרה כנראה לבן יהודה בשדה הלשון מה שקרה לחוקרים אחרים בשדה עיונם הם, והוא, שהתורה שהשמיעה קודם למעשה לא נתאמתה על ידי המעשה. להלכה קרובות אמנם העברית והערבית גם מבחינה דקדוקית וגם מבחינת אוצר המילים, אולם משהגיע בן יהודה לכלל טביעת מטבעות לשון חדשות, לא התורה העיונית הנחתו אלא חושו הלשוני המובהק והבנתו הדקה בין מה שהיה לו צביון וצליל של בן בית ושל בן נכר. אילו היה בן יהודה מסיק מפרשת ייחסיים זו שבין שתי הלשונות בהווה את המסקנה ההגיונית לגבי היחסים האפשריים שהיו קיימים ביניהן בעבר, ספק אם היה מרבה כה להישען על הערבית לשם הבהרת עניינים קשים בספרות המקרא. אולם הוא לא נהג כך. הוא הרבה לגזור גזרות מצורות קדומות כביכול שבערבית לגבי מילים וביטויים מעורפלים שבמקרא. והנה כמה וכמה דוגמאות.

ידוע הפסוק הקשה בקהלת ג' יח: „אָמַרְתִּי אֲנִי בְּלִבִּי עַל דְּבַרְת בְּנֵי הָאָדָם לְכָרֶם הָאֱלֹהִים וְלָרְאוֹת שְׁהֵם בְּהִמָּה הִמָּה לָהֶם.“ הקושי העיקרי הוא כמובן ב „לְכָרֶם“. בן יהודה מציע שהמם של „לברם“ אינה שימושית אלא שרשית, והיא שייכת לפעל „ברם“ שמוכנו בערבית *بَرِمَ* להרגיז, לצער. הוא משנה גם את הניקוד של הִמָּה לְהִמָּה ורואה כמילה זו פעל ל"ה כמו קָנָה, ומוכנה לפי העניין הכין להם. וכך הוא מפרש את הפסוק: הם מרגיזים את האלהים, או קוראים תגר עלי, שגורל בהמה הכין להם, או בלשונו הוא: „הם של בהמה הכין להם“. אמנם חוץ מהגיון הפסוק עצמו אין לו כל יסוד אחר לייחס מובן זה למילים „הם“, ו„המה“, אולם הוא מבטיח כי עוד ישוב ויתן בעניין.⁴⁰

בנחום א'ד' כתוב: „גִּזְעַר פִּיִּם וַיִּבְשְׂהוּ וְכָל הַנְּהָרוֹת הִתְרַיַּב אֶמְלֵל בְּשָׁן וְכָרְמֵל וּפְרַח לְבָנוֹן אֶמְלֵל.“ החזרה על המילה „אמלל“ בשני חלקי הפסוק, כותב בן יהודה, משאירה מקום להשערה שמשוהו נשתבש כאן. השערה זו מתחזקת על ידי האכרוסטיכון האלפביתי שאפשר לגלות בפסוקים של משא זו. בהתאם לו היתה צריכה להיות במקום המלה אמלל הראשונה מלה ההמתחילה בד', כהמשך לאות ג' במלה גוער. מלה זו, הוא חושב, היתה נמלל במובן של התייבש והתקשה מצמא. אמנם אין בערבית שרש דמל-מ. אבל יש בה דבל-ב. במשמעות זו. ואף על פי שאפשר להניח כי גם בעברית היה שורש דבל ורק בגלל הדמיון שבין האות ד' והאות א' וכן בין האות ב' והמ' בכתב העברי הקדום החליף המעתיק דבל באמלל כהשפעת החלק השני של הפסוק, בכל זאת הוא סובר שהפעל בעברית במשמעות זו היה לא דבל אלא דמל, ומפני שהב' והמ', מתחלפות תדיר בשתי הלשונות. . . לכן היתה ההשתבשות עוד יותר טבעית עם אומלל.“ בקיצור, במקום אֶמְלֵל הוא קורא דַמְלֵל.⁴¹

עמוס ג' י"ב: „כֹּה אָמַר ה' בְּאֶשְׁרֵי יִצְרֵל הִרְעָה מִפִּי הָאָרִי שְׁחִי כְרָעִים אוּ בְדֵל אֲזֹן בֶּן יִנְצְלוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל הַיֹּשְׁבִים בְּשִׁמְרוֹן בְּפֶאת מְטָה וּבְדָמְשֶׁק עָרְשׁ.“ בן יהודה משער שה „דמשק ערש“ קרוב בעניינו ל „פאת מטה“, והוא מציע שמוכנו הוא פֶּר הַסֶּבֶה. ראייה לכך הוא מוצא בערבית שבה מצויה המלה ושאר *سلا* و *سلافة* לכסחות הסֶבֶה. בעברית, הוא מסביר, נשתבש סדר האותיות לדואש או דוש, האות ו' ניטשטשה או נמחקה ונשארו רק שתי האותיות דש, ומפני

שבחלק הקודם של הפסוק היתה, או נראה היה שהיתה, המלה שמרון תיקנו על פי זה דמשק בסופו. וכך מסיים בן־יהודה פרשת שיחזור זו: „כיון שלשונו מיוסדת על המקרא כמו שהוא, השם דמשק, אפילו אם נשתבש, יש לו זכות שם עברי במשמעה היותר נאה לו לפי הענין.”⁴² קהלת ג'כ': „גם במדעך מלך אל תקלל ובחדרי משפךך אל תקלל עשיר.” כמקביל ל„חדרי משכבך” הוא מבאר את „מדעך” במובן של „חדר קטן בו יתבודד האדם לעבודתו.” אמנם חדר קטן בערבית הוא מחדע *مخدع* אולם יש בה גם הפעל דע *دع* במשמעות של הסתר דבר ממישהו. „ואפשר — הוא משער — ששורש זה שמש לפניו גם בערבית במשמעות קרובה לזה . . . ונסתעפה ממנו משמעות מקום שאדם מסתתר בו.”⁴³

המלה „מוךָה” נזכרת גם בסיפור שמשון (שופ. י"ג:ה') וגם בסיפור שמואל (שמואל א', א'י"א) והוא מבארה על יסוד הערבית כמישקה להסיר השערות. אמנם אין בערבית מורה אלא נורה *نورة* אבל „רגלים לדבר כי בא לערבית מהעברים, או מאותו מקור שלקחהו העברים, והאותיות האלה מתחלפות לפעמים.”⁴⁴

על יסוד הערבית מפרש גם בן יהודה באופן חדש ומקורי את המלה „מחלב” שבפסוק „לִבְן עֵנָקְמוּ גֵאָוָה יַעֲטֹף־שִׁית חֶמֶס לָמוֹ, יֵצֵא מִחֶלֶב עֵינָמוּ עֶבְרוּ מִשְׁפִּיט לִקָּב (תה. ע"ג:ר"ז). המ' שבמלה „מחלב”, הוא כותב, אינה שימושית אלא שרשית וקריאת המלה כולה היא מִחֶלֶב. על יסוד חלב *خلب* בערבית, שאחת ממשמעויותיה היא „רְמָה את פלוני, בפרט בדברי תְּנָפָה וחקָה וידידות”, הוא מגדיר את השם „מחלב” *مخلب* כ„ידידות של טוב, דברים של חנפה בכוונה של מרמה.” „יצא מחלב עינמו” פירושו הוא שנפסק השקר מעיניהם, כלומר: הם כה מצליחים במעשיהם הרעים הגלויים עד שאינם צריכים עוד להעמיד פנים.⁴⁵

נביא לבסוף עוד כמה קטעים מקראיים שבן־יהודה מייחס להם חשיבות מיוחדת, שכן הוא רואה בהם שרידים של העברית העממית הקדומה או של דיאלקטים שמיים שקרובים היו לה. ואף אותם הוא מפענח בעזרת הערבית. בתהלים ע"ה:ט' כתוב: „כִּי כֹס בְּיַד ה' וַיִּזַן חֶמֶר מְלֵא מֶסֶךְ וַיַּגֵּד מִנְּהָ. אֶף שְׁמֵרִיָּה יִמְצוּ יִשְׁתּוּ כֹל רִשְׁעֵי אָרֶץ.” לדעתו מוטעה הוא ניקודה של המלה „מזה”. יש לנקדה בקמץ תחת הו' ובדגש בה', מְנָה, ופירושה הִמּוּ שלה. המלה „מו” מצויה בערבית *مؤ* מְרָא מְרָא ומובנה „יין צלול טוב הטעם מאד”, והוא אף מובנה כאן. פירוש הפסוק לפי זה הוא שה' מחזיק את הכוס והוא שפך את המו שלה, ורק את השמרים ישתו רשעי ארץ. והוא מסיים: „אין ספק (שהשם הזה) היה במציאות גם בלשון העברית, אולי יותר בלשון העם, והשתמש בו המשורר כאן.”⁴⁶

חריף ומסובך יותר הוא מדרשו על השם „מְמוּט”; אמנם אין מלה זו מופיעה בתנ"ך, אבל היא מצויה בתלמוד (חג. י"ד, ע"ב) ובתרגום הארמי של איוב ל"ו:י"א. במקור העברי באיוב כתוב: „אם ישמעו ויעבדו יבלו זמיהם בטוב וישגיהם בנעמים.” ובתרגום: „אין ישמעו ופולחין ליה, ישלמו יומיהן בטב ושניהן בְּמוּטִין.” לוי במילונו שיער ששרש המלה ביננית,⁴⁷ אולם פליישר בהשגותיו החזירה לשמית.⁴⁸ בן־יהודה מביא ראיות שהיא מצויה גם בערבית, ממש במשמעותה הארמית, אלא בחילוף קל של אותיות, והיא השם שמד *سمود* והפעל שמד *سمد* שמוכנס שעשוע, משחק, כמו מזמוט. ליתר חיזוק הוא מצטט מקור ערבי האומר כי „שמד הוא זמר בלשון חימיאר . . . וזה ידוע כי הלשון החימיארית היתה במקצת יותר קרובה לעברית מלערבית.” אולם כל זה אינו אלא בבחינת הקדמה לשימוש שהוא עושה במדרשו הלשוני בפירושו על ירמיהו י"א:ט"ו. שם נאמר: „מה לידידי בְּבִיתִי עֲשׂוּתָהּ הַמְּזֻמָּה הַרְבִּים וּבְשֵׁר־קֶדֶשׁ יַעֲבְרוּ מַעֲלֶיךָ פִּי רַעֲתִכִּי אֲזַ תַּעֲלוּ.” הוא מציע לשנות את ה' הסופית של „המזמתה” במ' ואת הקמץ תחת ה' בחיריק. המלה תהיה אז הַמְּזֻמָּתָם, שם ברבים חסר, המתאים גם לתאר „הרבים” שלאחריו. ומלה זו היא המלה „מזמוטים”. הוא מפרש גם את המלה „כִּי” לא במובן של טעם אלא של לכלוך, המובן שיש לה גם בישע' ג': כ"ד ובהושע ח':

ה'ו'. הוא קִשְׁנָה כמִרְכָן את הניקוד של וְכֶשֶׁר קִדְשׁ לְכֶשֶׁר קִדְשׁ ומציע לקרוא יַעֲבִירוּ בהפְעִיל במקום יַעֲבְרוּ בקל. הפירוש הסופי יהא איפוא זה: מה לידידי (ברבים, והכוונה לכהנים) בביתִי (ביהמ"ק), שהם עושים שם מזמוטים ומכרזים „קדש, קדש”. רק אם יעבירו את כי רעתכִי” (לכלוך החטא), רק אז תוכלי לשמוח.⁴⁹

קצר מצעו של מאמר זה לחזור בו על תוכנם של ארבעת הטורים הצפופים שבן-יהודה הקדיש לפירושם של תשעת הפסוקים הראשונים במשלי ל"א. דיינו אם נאמר שלדעתו מהווים פסוקים אלה שריד מלשון אחד משבטי הישמעאלים בשם משא הנזכר בבראשית כ"ה:י"ד („ומשמע דומה ומשא”). הוא סובר שלשון זו, כמו האדומית, היתה קרובה לעברית היהודית או הישראלית, אולם היו בה „קצת שינויים באוצר המלים ובדקדוק.” משום כך הוא מזהיר לא לנגוע בנוסח של פסוקים אלה, שדוקא הַרְוִיּוּת שבהם, „הן הן גופה של תכונת הלשון שבפסקה זו.”⁵⁰ כמובן שאף כאן, כמו בפירושו האחרים, הוא מסתמך על דמיון — ממשי או פיקטיבי — שבין כמה וכמה מלים שבטקסט המקראי לבין מלים ערביות. הוא מקדיש את עיקר דיונו למלה „למחות” (פס. ג') ורואה בה אחת „מהמלים המיוחדות של לשון שבט משא, שלפי ענין המליצה הכונה בה משחק ושעשועים.” מכיוון שבערבית משמש הפעל להו *لأ* במשמעות זו וממנו נגזר השם מלהי *ملهي*, הוא מנסה למצוא את המעברים המורפולוגיים מהצורה הערבית עד „למחות”, וכך הוא עושה גם עם מספר מלים אחרות שבקטע.

כסיום לחלק זה שבדיונו מן הראוי להביא כאן, ואילו אך בקיצור, את פרשת „אושכי ובושכי” שבן יהודה מדגיש את חשיבותה ביותר. בשבת ס"ז ע"ב נאמר: „האומר גד גדי וסנוק לא אשכי בושכי, יש בו משום דרכי האמורי.” רש"י מפרש אמרות קסם ולחש אלה כך: גד גדי — התמזל מזלי, וסנוק לא — עיף אל תהי, אשכי ובושכי — יום ולילה. בן יהודה מבכר את פירושו של נתן בעל הערוך לאושכי בושכי, כמובן של יכולת וכוח.⁵¹ אולם הוא מדייק יותר ועל יסוד הערבית, שלדעתו אף בה מופיעות שתי המליכ יחד, הוא מפרשן כמהירות וזריזות. אולם מה שיותר חשוב לנו במקרה דנן אינו בעצם אם אמיתי פירושו או לא, ואם האסמכתא הערבית שלו היא בעלת תוקף או לא, אלא דעתו הכללית על הערך הלשוני והתרבותי של כל הקטע הזה וההתרגשות הגדולה שבה הוא מביע אותה. הוא כותב:

כל דברי הנחש שהובאו בגמרא כאן וכמו"כ בתוספתא שבת ח'. שיש בהם או שאין בהם מדרכי האמורי. כלם הם בעברית צחה, ולא עוד אלא שהם טבועים בחותם של עתיקות. ואין ספק בדבר. כי כלם הם דבורים שהיו רגילים בפי העם מאז ומקדם לנחש ולטימן טוב. ולכן נשמרו בעבריותם ובעתיקותם (ההדגשה שלו. י. ב.). והם אוצר יקר מלשון העברים ואמונותיהם ההמוניות בזמן הקדום. ולכן אין ספק בדבר. כי גם דברי הנחש הזה הם כמו כן בעברית טהורה (ההדגשה שלו. י. ב.) ואושכי ובושכי הן יחס הקנין כמו גד גדי שלפניהם. ור"ל האושך והבושך שלי.⁵²

אין זאת אלא שבהתפעלות גלויה ונרגשת זו משרידי הלשון העממית כביכול ומאמונות ההבל של זמנים קדומים הרינו מאזינים לבת-קול רחוקה של „הפופוליום” שלו מימי נעוריו ולאותה תפיסה רומנטית תמימה כאילו שבניבים ואמונות אלה יש משום גילוי יותר אָמִין ועמוק לרוח האומה ותרבותה מאשר בכיטייה המעודנים והנעלים יותר.

לא לנו לחרוץ משפט על מדרשים אלה לא מבחינה לשונית ולא מבחינה פרשנית. ידונו בהם המומחים. אולם כל-קורא משכיל” הקרוב לדברים וחש ברוחם, רשות לנו להסתייג מהם ולהטיל ספק באמיתותם. כל פירושויו אלה של בן יהודה בחזקת ספק הם נראים לנו ומפליא הוא כיצד העז להציעם כאילו ברורים וודאיים היו. מן הראוי להעיר בהקשר זה שסוג המסופקים הוא בכלל בעל משקל רב מדי במילון והוא הוא שתרם בוודאי במידה לא מעטה להחלשת

סמכותו מראשיתו. לסוג זה שייכות לא רק ה„חקירות“ המקראיות דלעיל אלא אף מלים כמו חֲזוֹנָה⁵³, קֶשֶׁךְ⁵⁴, לְאִיב⁵⁵, מִישֵׁר⁵⁶ וכן צורות היחיד שהוא גזר מהרבים המקראיים: אָלוֹם, אָשֶׁר, אָשִׁישׁ, דָּבַל, דְּלִית, הָלִיד, הָרַר, חָבִיל, מְטָרָה, עֶשְׂתוֹן ואחרים כמוהם. על אלה אפשר להוסיף את החולאת „המיוּדֵשׁ“ שִׁמְצָאוּ אצל ר' יחזקאל לנדאו, ואת הַחֲחִיר, בְּחֶרֶן, כְּלָנָם, דְּרִדִי, וְרוּ וְרוּרִית אחרות כאלה שִׁמְצָאוּ בנופים יותר רחוקים.

התרגום ללשונות זרות

מִן הַרְאוּי כִּי נַעֲמֹד לְבִסּוֹף עַל כֵּמָה וְכֵמָה מִתְכוּנֹתַי „הַפְּנִימִיּוֹת“ שֶׁל הַמִּילּוֹן, שֶׁבֶּהֶן שׁוֹרֵשׁ אֲרִיכוֹתָ הַיְתִירָה מִזֶּה וְאִיכוֹתָ הַגְּבוּהָה מִזֶּה. עַד הַיּוֹם זֶהוּ כְּנִרְאָה הַמִּילּוֹן הָאֶחָד בֵּין מִילּוֹנֵי הָעִבְרִית שְׁנוּסָף עַל הַהַגְדָּרָה הָעִבְרִית שֶׁהוּא נוֹתֵן לְעֲרִכּוֹ הוּא מִתְרַגֵּם גַּם לְשֵׁלֶשׁ הַשְּׁפוֹת הַמְעֻרְבִיּוֹת: לְצַרְפִּיתִי, גֵּרְמָנִית וְאַנְגְלִית. אֵין סִפְקִי, רְאוּי בְּיְהוּדָה לְשַׁבַּח עַל כֵּן, שֶׁכֵּן אֵין לְךָ אֲמִצְעִי בְּדוּק כְּתֵרְגוֹם לְהַעֲמִיד דְּבָרִים עַל דְּיוֹקָם וּבִהִירוֹתָם. אוֹלָם תְּרַגּוֹם זֶה אֵינוֹ שֶׁלֶם אֲלֵא חֲלָקִי בְּלִבְדִּי, וְאֵינוֹ מְקִיף יוֹתֵר מִחֲמִישִׁית אוֹ רְבִיעִית מְאוּצֵר הַמְּלִים. כְּשֶׁלְעֲצָמוֹ לֹא הִיָּה אוֹלֵי בּוּזָה מִשּׁוֹם חֲסֵרוֹן גָּדוֹל, כִּי רְבוּת הֵן עֵבֶרִית הַמְּלִים הַנִּגְזְרוֹת וְלֹא קֶשֶׁה לְפִי שֶׁרֶשֶׁן לְנַחַשׁ אֶת מוֹבֵנָן. אוֹלָם זֶה צָרָה שֶׁבֵּין הַמְּלִים שֶׁלֹּא תוֹרְגָמוּ יִשְׁנֵן רְבוּת שִׁדְיַעַת שֶׁרֶשֶׁן אֵינָה מִסְפֶּקֶת כְּדִי לְהַעֲמִידָנוּ עַל מוֹבֵנָן. יְתִירָה מִזֶּה, כֵּמָה וְכֵמָה מִמְּלִים אֵלֶּה לֹא סָתָם מְלִים בְּנוֹת אוֹפִי „פִּיטְנִי“ הֵן, אֲלֵא מוֹשְׁגִיּוֹת־סִימְנְטִיּוֹת וּבְחִינַת נִכְסֵי צֶאֱן כְּרוֹל שֶׁל הַלְשׁוֹן. כֵּן, לְמִשְׁלַל, לֹא נִיתֵן כֶּאֱן כֹּל תְּרַגּוֹם לְמִלִּים שִׁימוּשִׁיּוֹת כֶּהַשְׁתַּלְמוֹת, הַשְׁתַּלְשֻׁלוֹת, הַשְׁתַּפְּכוֹת, הַשְׁתַּעֲרוֹת, הַתְּבַדְרוֹת וְרְבוּת כְּמוֹהֵן, כֶּשֶׁם שֶׁלֹּא תְּרַגּוֹם נִשְׁאָרוֹ גַּם מְלִים כְּחִיּוּנֵי, חִיטּוּי, חֲלָדָה, מְקִדְמָה, מְקַצֵּב, מְקַשָּׂה וְרְבוּת כְּמוֹהֵן.

מדרש מילים

טיפוסי למילון וסיבה נוספת לאריכותו מזה ולמדעיותו מזה הוא מדרש המלים הנספח לרבים מהפריטים והחופס לפעמים טורים רבים. בו בעיקר מגלה בן־יהודה את ידיעתו בספרות המקצועית של נושאו ובלשונות שם, הערבית בעיקר. אולם כשם שכבר הערנו, מדרשים אלה שלו הם רק עד כרך ח', ואילו בכרכים הבאים, חלק הארי שלהם מהעורכים הוא.

מרחב המחויבה של הפריט הלשוני

מעל לכל מצויין המילון בגישתו המקיפה והממצה לכל פריט ופריט. אם הנידון הוא שם — ניתנת נטייתו וברבים לרבות צורות הסמיכות, ואם פעל — ניתנת נטייתו בכל הזמנים ובציווי ובכל הבניינים. אולם יש בו הרבה יותר מזה, והוא, מה שניתן להגדיר כמרחב־חיי המלא של הפריט על צורות הלשון הרבות והמיוחדות שהוא נחלבש בהן. ניקח, למשל, את המונח בית. ראשית מביא המחבר את הצד הלשוני שלו, הסברה של צורת הרבים על ניקודה המיוחד עם קמץ תחת ה' ודגש בת' תוך השוואה עם האשורית, הארמית והערבית. שנית, ויותר טיפוסי וחשוב, הוא שפע הדוגמאות שהוא מביא מהמקורות כאסמכתות לצורות השונות. אך מעניין מאלה הוא התיאור המושגי של הבית על הסתעפויותיו הרבות שאינו ניתן על דרך ההפשטה אלא באמצעות דוגמאות מוחשיות: הבית במוכן של דבר שמלבישים על דבר, של משפחה, שושלת, כלי, חלק בשיר, תיבה על לוח השאה, בחכמת הכוכבים, בהלכה, ביחסי מין ועוד. הוא מונה כ־130 צירופים שבינו ולבין מלים אחרות.

יותר ארוכה היא המסה שלו על לב המשתרעת על 21 טורים, ובהם למעלה מששת אלפים מלים. הדוגמאות הרבות מהמקורות שהוא מעתיר על הקורא מעמידות אותו ראשית כל על מושג הלב כמשכן לסגולות ותכונות שונות, כמקום המחשבה, החכמה והדעת וכמקום הרצון

והכוונה. לאחר מזה הוא מעלה בסדר אלפביתי את כל שמות התואר והפעלים — תחלה היוצאים ואח"כ העומדים — ויחסי הסמיכות — כסומך או נסמך — שבהם הוא מתקשר. ולא נחה דעתו עד שהוסיף על אלה „קצת משלים“ מהמקרא והספרות המאוחרת ושימושים אחרים המרחיבים עוד יותר את תחום חייו של המונח. וכך הוא נוהג גם עם עשרות ערכים אחרים. שלל הדוגמאות שהוא מעלה, למשל, בפעל למד מבהיר לקורא לא רק את המובן הבסיסי שלו אלא מכניסו לקודש הקדשים של תרבות האומה: פרשת תורה ולימודה, היחס שבין הרב לתלמיד, תהליך הלימוד, פרשת שיכחה של תורה, תורה ומעשה, תרומתו של יהושע בן גמלא לחינוך היהודי, ועוד. הערך משל הוא לקוי אמנם מבחינת המקורות. לא זה בלבד שאין זכר בו „משל הקדמוני“ של יצחק סהולה (מאה י"ג) ולא למשלי שועלים של ברכיה הנקדן (מאה 12-13), אלא אף למשלי המשכילים מהמאה ה-18 וה-19: בן זאב, שלום הכהן ובעיקר יל"ג, שבן יהודה מזכירו לעתים קרובות. בכל זאת עשיר אף ערך זה והוא מקנה לקורא לא רק את מושג המשל על מובניו השונים, אלא מעמיד גם לרשותו מן המוכן מובאות שלמות מהמקורות ונותן בידו מדריך ביבליוגרפי לחקירת הנושא ולהעמקה בו. מסתבר שבתהליך צבירת החומר, סידורו ועריכתו, נשכחה מבן־יהודה המטרה הלשונית המצומצמת של מובאותיו — ואולי בכוונה התעלם ממנה — והיא, לשמש אך אסמכתא למובנו של המונח הנידון, והוא נתפס בקסמם של הטכסטים עצמם ועולם האמונות והדעות שמצאו מקופל בהם. אך תהא הסיבה מה שתהא, על ידי המובאות הרבות והארוכות מהמקורות שהוא מילא בהן את מילונו הוא הוציאו מגדר של מילון גרידא והפכו לאוצר אנציקלופדי בלום תורה ודעת בכל ענפי תרבות האומה. די לך לצרף את קטעי המקורות הרבים על ענייניהם השונים המצויים כאן, ולפניך פרשיות שלימות של הוויות חיים, מסיבות קיום ודרכי הגות ותגובה של עם ישראל לארצותיו ולדורותיו. אכן, אם מקצץ בנטיעות היה בן יהודה בחיי המעשה שלו, זהיר בקלה ובחמורה ומטפח באהבה ודביקות את כל גידולי תרבות האומה היה בעבודתו המילונית.

הערות ביקורת וסיכום

אולם למרות מעלותיו הרבות, אין מפעל לקסיגורפי זה ללא פגם. על כמה מפגמים אלה הערנו לעיל, כגון: יחסו הטהרני והדוחה כלפי יסודות הארמית והיננית־רומית שבלשון העבר לרבות המונחים הבינלאומיים שנקלטו בלשון ההווה. על אלה יש להוסיף את היוקקותו התכופה מדי לערבית ופרשנות המקרא התמוהה שהוא בונה עליה, וכן הכנסתו ללשון של מלים רבות שעבריתן מסופקת גם בצורתן וגם בצלילן. מצויים בו אף ליקויים אחרים: המילון הוא גם ארוך מדי וגם קצר מדי. למרות ממדיו העצומים, לא הכל הוכלל בו. אף סדר העניינים שבהרצאת הפרטים אינו תמיד עקיב ובהיר.⁵⁷ וכשם שהוא לוקה באוצר מיליו, הוא לוקה גם במקורותיו. אין זאת אלא שבלשון גוזמה נקט ביאליק כשאמר שבן־יהודה לא בדק אפילו את חלק המאה מהמקורות,⁵⁸ אולם אין ספק שרבים מהם נעלמו ממנו או שהוא התעלם מהם. ענין המקורות מעלה בעיה יותר עקרונית, והיא, מהו בכלל קנה־המידה למהימנותו של מקור מבחינה לשונית, והאם מצוי קנה־מידה כזה במילונו של בן־יהודה? כבודם של מחברים במקומו מונח, אולם אין לזהות את סמכותם המקצועית עם סמכות לשונית. העובדה שר' יחזקאל לאנדא השתמש במלה „חולאת“, ויש"ר מקנדיאה ב„חליטי“, או מתרגם הקאנון של אביסנה ב„ד'ד'“, אין בה עדיין כדי לתת הכשר עברי למילים אלה ולראותן כחלק מהלשון. רק במילון היסטורי יש מקום אף למטבעות לשון כאלה, אולם על ידי סילוק חלק ניכר מהמלים בנות מוצא ארמי או ינני־רומי שלל בן יהודה בעצמו את האופי ההיסטורי של מילונו.

לקוי היה איפוא המילון מראשיתו גם מבחינה שימושית וגם מבחינה עיונית. בכל זאת משיקמה עצומה הוא מהווה בתולדות המילונות העברית. אכן בו נתחדשה מסורת חקירת הלשון

העברית של יהדות ספרד ופרובנס מימי הביניים. יתירה מזה, הוא אחד הביטויים המובהקים הראשונים של הפְּהֶלֶיך הַשְּׁבַת חכמת ישראל במלוא תפיסתה לבעליה הטבעיים האמיתיים והפקעת הלשון העברית מְזוֹקָת קדושה גרידה והפיכתה לכלי יָעִיל של תרבות עם חי ויוצר. מבחינה היסטורית מילא מילוך-ענק זה גם תפקיד של מאסף וגם זה של חלוץ. הוא סיכם את נכסי העבר מזה וציין דרכי פעולה לעתיד מזה. ואם אמנם לא הגיע בן־יהודה לדרגת שלימות לא בזה ולא בזה, הרי שאי־שלימות זו שימשה לקח ודרכן לעשויות יותר מושלמות. וכך, גם בהשגיו וגם בכשלונותיו היה בן־יהודה, והוא ממשיך להיות, מורה לדור ולדורות.

- 1) מובא בתחנות בספרות ישראל מאת יהודה ליב גירשט (ירושלים, תשי"ט), חלק ב', ע' 95.
- 2) מחברת הערוך, הוו"ל זמן בן גאטליב כוכב טוב, פרסבורג, הר"ד.
- 3) ר' אברהם יערי (קיבוץ ובאר), אגרות ארץ ישראל (ירושלים, תשט"ז), ע' 353 ועוד.
- 4) ר' איזו אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל וירושלים תשט"ז), ע' 241'363.
- 5) ראה האגרת, מנטיעו ובוואו לארץ ישראל" בהקדמה לשני לוחות הברית, כרך 1 (ירושלים תשכ"ט), לאותה תקופה שייכים גם דברי מנחם בן יהודה לנואמו שכתב בשתי ידות שלו:
נכשיתפלל אדם בלשון שרגיל בו ... יקל עליו לבו, וכשיתפלל בלשון אחר. אע"פ שיבין מה שיאמר לא יקל עליו כ"כ ... ולכן מי שיוכל להרגיל את עצמו לדבר בלשון הקדש עם רעיו יעשה וישכיל עמו.
שתי ידות, (ונציה, שע"ח 1), „האצבע הרביעית", ע' קט"ו.
- 6) ראה יצחק ברזילי, יוסף שלמה דלמריגו, ישיר מקנדיה (באנגלית) (ליידן, 1974), ע' 79.
- 7) כל „המתנבאים" משנת תכ"ו, „התנבאו בלשה"ק וגם בלשון הזהר", „ספור ציצת צבי מודח" בתורת הקנאות לר' יעקב עמדן (אמסטרדם, תקי"ב; ירושלים, תשל"א), ע' 5. כשבא השבתאי שבתי רפאל בשנת חכת"ה (1673, י.ב.) לאמסטרדם הוא דיבר אל שומעיו שם בלשה"ק וחירגם את דבריו ליונית וספרדית, ציצת נובל צבי לרבי יעקב ששפורטש, הוצ. יעשיה תשבי (מוסד ביאליק, ירושלים, 1954), ע' 273.
- 8) הרב חיד"א מספר על הקשיים הרבים שנתקל בהם בקהלות אשכנז בשנות ה-50 של המאה ה-18, כשביקר אותן בתור שליח מארץ ישראל. רק בפרנקפורט ענ"מ הוטב מצבו כי שם מצא צעיר שדיבר עברית בהברה הספרדית:
אך מצאתי איש הבוים תפארת בחורים אשר פתח פיו בלשון הקדש ברורה כנועם שיש הספרדים. מדבר אלי בלשון רכה. ותאורנה שתי פניו לראותו כמלאך המושיע.
- ראה, „ספר מעגל טוב" באוצר המסעות מאת יהודה דוד אייזנשטיין (תל אביב, תשכ"ט), ע' 226. הטור מימין.
- 9) א. בן יהודה, כל כתבי אליעזר בן יהודה, כרך 1 (ירושלים, 1943), „החלום ושברו", ע' כ"ח, ל"ז.
- 10) אישים, ספר שני (שטיבל, תל אביב, תרצ"ה), ע' 13.
- 11) שם, ע' 19.
- 12) נ. סוקולוב, „בן יהודה", דאר היום מה-16 בינואר, 1923.
- 13) „ארבע הראשונות", לוח אחיעבר (ניו־יורק, תרע"ח), מח' 4, „זכרונות", ע' 21-27.
- 14) השקפה, שנה שלישית, גלי י"ט, ע' 145.
- 15) שפתנו העברית החיה (תל אביב, תשכ"ז), „מבוא".
- 16) ראה: Jack Felman *The Revival of a Classical Tongue* (Mouton, The Hague, 1973), 94ff.
- 17) ראה למשל, „רוח משפט" של א. קובנר בחקר דבר שלו (ורשה, תרכ"ו), ע' 167 והלאה.
- 18) אישים, ספר שני, ע' 15.
- 19) ראה דברי חמדה בן יהודה בפתח כרך ו', „הערה" מאת העורך בראשית כרך ט', י, י"א, י"ב, י"ג, „דבר המול" „דבר העורך" בכרך ט"ו.
- 20) ראה ההקדמה לחלק השלישי, האשכנזי-עברי.
- 21) ראה י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך 1 (ירושלים, תר"ץ), ע' 160-161; יעקב כנעני, „משה שלובים: חייו, עתוניו, ספריו, מלגו וחלקו ביצירה הלשונית", לשוננו ה' (תרצ"ד), ע' 299-331.
- 22) המורה, חלק א', נ"ט.
- 23) ראה פרושו לקהלת ה': א'.
- 24) בחינת הקבלה (גוריציה, 1852).
- 25) שם, ע' 42.
- 26) דיהרנפורט, תקל"ז; ליק, 1862, כ"ו ע"א.

- (27) ראה ספר המדות (ברלין, 1784). פ"ח ע"ב; משלי אסף, כרך / (ברלין, תקמ"ט), ד"ד' (בביאור); ג"ג"ב (בביאור); מגלת חזקוני (ברלין, 1802), ל"ה:כ" (ע' מ"ו). אף רמח"ל לא היה כנראה נלהב לפיוטים. בלשון לימודים, (מחברות לספרות, תש"י) הוא כתב:
- גם המלות הנוצאות לבעלי הפיוטים לא למליץ הנה, כי אוזנו תמיד אשר לא תסעם אתהן ויטרב לה, גם כי ונונות הנה. וכן זו יחשב בבוא בו פעלים נגזרים ע"פ הדעת ושרש אין להם די סמוך אותם. שם, ע' 60
- (28) ר' אליעזר צווייפל, מינים ועוגב (ווילנא, תר"ח), ע' 16-17.
- (29) זכרונות ועד הלשון, מחברת ד' (תרע"ד); נדפס מחדש, ירושלים, תרפ"ט.
- (30) המבוא הגדול, ע' 35. ראה גם ד"ר א. מ. מויא, „בן יהודה וועד הלשון“, אליעזר בן יהודה זח קובץ לזכרו בעריכת יוסף קלוזנר (ירושלים, 1924), ע' 47-51.
- (31) ראה, למשל, אברהם שלום יהודה, עבר וערב (הוצ. עגן, תש"ו); ראה גם זכרונות ועד הלשון (ירושלים, תרפ"ט), חוברת ר', ע' 19-23. בנוגע לדעות ילין הצעיר, ראה „שירת ישראל על אדמת ישמעאל“, בהארץ, יו"ל ע"ו. יעבץ, 1 (ירושלים, תרנ"א), ע' 37-48, ועוד.
- (32) המליץ, תרמ"ג (אפריל 1883) גליון 27, ע' 422-423.
- (33) פניני שריל, אגרת מ"ח; ראה גם שם, אגרת מ"ט.
- (34) ראה השלח, 1 (1897), ע' 286-292, 533-540; 3 (1898), ע' 125-132; 42 (1898), ע' 328-335; 32 (1915), ע' 84-88; 180-186, 275-279; ראה גם זכרונות ועד הלשון, מח' ד' (תרע"ד, תרפ"ט).
- (35) היסטוריה של הספרות העברית החדשה, 3 (ירושלים, תשי"ג), ע' 165-167. רשימה זו טעונה בדיקה. „עירון אחד“ מצאתי בשאלות וחשובות מהרש"ל (לובלין של"ד; ישראל חשכ"ט), סי' ל"ה, ע' ק"ג, משמאל. „שיעור“ מצוי בסוף ההקדמה של לפין מסטנוב לתרגום שלו של ספר רפואות העם משנות השמונים של המאה ה-18.
- (36) היסטוריה של הספרות וכו', כרך ר' (ירושלים, תש"י), ע' 465-467.
- (37) ראה יעקב כנעני „חידושי לשון בתקופת ההשכלה“, לשוננו ה' (תרצ"ה), ע' 59-72; ראה גם שלו, „משה שולברום“ וכו', שם, ע' 299-331.
- (38) לשוננו לעם, 9 (1957-1958), ע' 129-135.
- (39) שם, חוברת כסלר-טבת, תשכ"א, ע' 33-77.
- (40) מלך הלשון העברית הישנה והחדשה, 2, ע' 634.
- (41) שם, 2, ע' 962.
- (42) שם, ע' 967.
- (43) שם, 6, ע' 2814.
- (44) שם, ע' 2864.
- (45) שם, ע' 2913.
- (46) שם, ע' 2872.
- (47) *Neuhebraisches und Chaldaisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim* von Prof. Dr. Jacob Levy Nebst Beiträgen von Prof. Dr. Heinrich Lebrecht Fleischer, III (Leipzig, 1883), p. 66
- (48) שם, ע' 307.
- (49) מלך בן יהודה, 6, ע' 2886-2887.
- (50) שם, ראה „מחה“, 6, ע' 2898-2900.
- (51) ספר ערוך השלם . . . און וחקר . . . חנוך יהודה קאהוט, מהר. שנייה (ווין, 1926), כרך א, 310-311, כרך ב, 234.
- (52) מלך הלשון העברית, 1, ע' 416-417.
- (53) שם, 3, ע' 1481.
- (54) שם, 5, ע' 2537.
- (55) שם, ע' 2584.
- (56) שם, 6, ע' 2981.
- (57) על צדדים שונים שבמלך כתבו אכנירי, אברונין, בן-חיים, טור סיני, ציפרונוביץ ואחרים בלשוננו ובלשוננו לעם ובהשלח כרך 24 (1911), ע' 65-69.
- (58) דברים שבעלה פה, ח"א (תל אביב, תרצ"ה), ר"ח ר"ט.